

Εκκλησιαστικές έριδες την περίοδο των Παλαιολόγων

Summary :

Η εποχή των Παλαιολόγων διακρίνεται, μεταξύ άλλων, από την αναζωπύρωση των θρησκευτικών και εκκλησιαστικών διενέξεις, το οποίο κατά τις προγενέστερες περιόδους της βυζαντινής ιστορίας, από τη λήξη της εικονομαχίας και εξής, είχε σχετικά ατονήσει. Οι θρησκευτικές και εκκλησιαστικές συγκρούσεις αποτέλεσαν μείζονα πολιτικά ζητήματα, με προεκτάσεις σε επίπεδο κοινωνικών συσχετίσεων και αντιπαραθέσεων. Οι τρεις κυριότερες θρησκευτικές έριδες της εποχής είναι με τη σειρά εμφάνισής τους: το αρσενιατικό σχίσμα, το ζήτημα της ένωσης με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και το ζήτημα του ησυχασμού.

Date

13ος-15ος αιώνας

1. Εισαγωγικά

Η εποχή των Παλαιολόγων διακρίνεται για την επανεμφάνιση θρησκευτικών και εκκλησιαστικών διενέξεων, οι οποίες κατά τις προγενέστερες περιόδους της βυζαντινής ιστορίας, από τη λήξη της [εικονομαχίας](#) και εξής, είχαν σχετικά ατονήσει. Όπως διαφαίνεται από την έκταση και βαρύτητα που αποδίδει η λόγια παραγωγή της εποχής στα ζητήματα αυτά, οι θρησκευτικές και εκκλησιαστικές συγκρούσεις αποτέλεσαν τότε μείζονα πολιτικά ζητήματα, με προεκτάσεις σε επίπεδο κοινωνικών συσχετίσεων και αντιπαραθέσεων, και μπορούν να θεωρηθούν απότοκα διακριτών και ενίοτε συγκρούμενων ιδεολογικών αναζητήσεων και αναπροσανατολισμών σε μια εποχή πολιτιστικής ρευστότητας, που στο Βυζάντιο διατυπώνεται πολύ γενικά μέσα από τη σύγκρουση των αιτημάτων αφενός της ορθόδοξης περιχαράκωσης και αφετέρου της στροφής προς τη Δύση.

Οι τρεις κυριότερες θρησκευτικές διενέξεις της εποχής είναι με τη σειρά εμφάνισής τους: το αρσενιατικό σχίσμα, το ζήτημα της ένωσης με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και το ζήτημα του ησυχασμού. Στο πλαίσιο της προσπάθειας για τον καθορισμό μίας τυπολογίας αυτών των συγκρούσεων θα μπορούσαμε να θέσουμε μια βασική διάκριση ανάμεσα σε διενέξεις που προέκυψαν από αμφισβητήσεις σε επίπεδο εκκλησιαστικής ιεραρχίας, σε σχέση με τη νομιμοποίηση των προσώπων που στελέχωναν την εκκλησιαστική ηγεσία, και σε διενέξεις που βασίζονται σε δογματικές διαφορές. Το αρσενιατικό σχίσμα ανήκει στην πρώτη κατηγορία, ενώ οι διενέξεις για την ένωση των Εκκλησιών και τον ησυχασμό στη δεύτερη, αν και δε λείπει και σε αυτές τις περιπτώσεις η διάσταση της αμφισβήτησης των προσώπων που στελεχώνουν τις ηγετικές θέσεις της Εκκλησίας.

2. Το αρσενιατικό σχίσμα

Η διένεξη αυτή προσδιορίζεται από τον κεντρικό ρόλο του πατριάρχη [Αρσενίου Αυτωρειανού](#) και τη σύγκρουσή του με τον αυτοκράτορα [Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο](#). Η σύγκρουση εκδηλώθηκε όταν ο πατριάρχης εκδήλωσε την έντονη αντίδρασή του στην ενέργεια του Μιχαήλ Παλαιολόγου να τυφλώσει, και έτσι να θέσει πραξικοπηματικά εκτός εξουσίας, το νόμιμο διάδοχο του θρόνου [Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρι](#), αν και στο υπόβαθρό της βρίσκεται η μακροχρόνια αντιπαράθεση μεταξύ του Παλαιολόγου και του οίκου των Λασκάρων. Η αντιπαράθεση αυτή υφίστατο ήδη από την περίοδο βασιλείας του [Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη](#), ενώ είχε εκδηλωθεί εντονότερη στα χρόνια του [Θεοδώρου Β΄ Λασκάρως](#) (1254-1258) και χαρακτηριζόταν από την εντονότατη δυσπιστία των Λασκάρων απέναντι στο πρόσωπο του Παλαιολόγου, διακεκριμένου [αριστοκράτη](#) με υψηλές πολιτικές φιλοδοξίες. Οι επιλοκές της διαδοχής του Θεοδώρου Β΄ Λασκάρως από τον ανήλικο γιο του Ιωάννη Δ΄ (1258-1261) επέτρεψαν στο Μιχαήλ Παλαιολόγο να θέσει σε εφαρμογή τις επιδιώξεις του για την κατάληψη της εξουσίας. Η πρώτη πραξικοπηματική ενέργειά του προς την κατεύθυνση αυτή ήταν η εξουδετέρωση των αδελφών [Μουζαλώνων](#), που είχαν οριστεί επίτροποι του ανήλικου αυτοκράτορα. Έτσι ο Παλαιολόγος πέτυχε να στεφθεί ο ίδιος συναυτοκράτορας, αφού ο πατριάρχης τού εκμαίευσε διά όρκου τη δέσμευση ότι θα σεβαστεί το δικαίωμα διαδοχής του νόμιμου διαδόχου.

Εκκλησιαστικές έριδες την περίοδο των Παλαιολόγων

Μετά την [ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης](#) (1261) ο Μιχαήλ Παλαιολόγος αισθάνθηκε αρκετά ισχυρός ώστε να απομακρύνει από την εξουσία τον Ιωάννη Δ΄ τυφλώνοντάς τον, ενέργεια που προκάλεσε την εντονότατη αντίδραση του πατριάρχη Αρσενίου και μια πρωτοφανή σύγκρουση μεταξύ πολιτικής και εκκλησιαστικής ηγεσίας, αφού ο πατριάρχης αφόρισε τον αυτοκράτορα. Η αδυναμία συνύπαρξης πλέον της πολιτικής με την εκκλησιαστική ηγεσία οδήγησε τον αυτοκράτορα στο να εξορίσει τον Αρσένιο και να διορίσει νέο πατριάρχη, ένα μέρος όμως του κλήρου παρέμεινε πιστό στον Αρσένιο, δεν αναγνώρισε τις νέες εκκλησιαστικές αρχές και ιερουργούσε παράλληλα και ανεξάρτητα από αυτές.

Υποστηρίζεται ότι πέραν των δεδομένων της άμεσης πολιτικής συγκυρίας, το ουσιαστικότερο υπόβαθρο της κρίσης ερμηνεύεται από το γενικότερο προβληματισμό που υφίστατο στη βυζαντινή αντίληψη για τα όρια αυτονομίας της Εκκλησίας απέναντι στην αυτοκρατορική εξουσία (το γνωστό ζήτημα του καισαροπαπισμού). Διαμορφώθηκε έτσι κατάσταση σχίσματος στους κόλπους της Εκκλησίας, που επηρέασε γενικότερα την κοινωνία αλλά και την πολιτική κατάσταση, αφού αρκετοί ευγενείς και μέρος του λαού ταυτίστηκαν με την αρσενιατική μερίδα του κλήρου. Η διάσταση έφτασε ακόμα και στο εσωτερικό του οίκου των Παλαιολόγων, αφού με τους αρσενιάτες συντάχθηκε ακόμα και η αδερφή του Μιχαήλ [Ειρήνη](#), κατόπιν μοναχή Ευλογία, μια γυναίκα με μεγάλη επιρροή, την οποία ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να εξορίσει.

Σε ευρύτερο πλαίσιο η υποστήριξη του αρσενιατικού ρεύματος εντοπιζόταν στη [Μικρά Ασία](#), που συνιστούσε τον πυρήνα της «εξόριστης» αυτοκρατορίας στα χρόνια των Λασκαριδών, και στην οποία η επιτυχής διακυβέρνησή τους σε ό,τι αφορούσε την ασφάλεια και την ευημερία της χώρας είχε αφήσει έντονες αναμνήσεις. Η συναισθηματική ταύτιση του μικρασιατικού πληθυσμού με τους Λασκαρίδες συμπλεκόταν με την αίσθηση εγκατάλειψης που επικράτησε σε αυτό το τμήμα της βυζαντινής επικράτειας μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από το Μιχαήλ Παλαιολόγο (οι πολιτικές προτεραιότητες του οποίου αφορούσαν την ενσωμάτωση των ελληνικών και φραγκικών ηγεμονιών της ελληνικής χερσονήσου και την αποτροπή του κινδύνου νέας σταυροφορίας εναντίον του Βυζαντίου). Είναι χαρακτηριστικό ότι σε απάντηση στην τύφλωση του Ιωάννη Δ΄ τα ακριτικά στρατεύματα της [Βιθυνίας](#) στασίασαν εναντίον του Παλαιολόγου και μετά την εξουδετέρωσή τους η άμυνα της περιοχής εξασθένησε ιδιαίτερα.

Στη διένεξη που προκλήθηκε από το αρσενιατικό σχίσμα προστέθηκε σύντομα και αυτή για το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών, με αποτέλεσμα τα εκκλησιαστικά ζητήματα να εξελιχθούν στο σημαντικότερο εσωτερικό πρόβλημα της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Το αρσενιατικό σχίσμα διήρκεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμα και μετά το θάνατο των κύριων πρωταγωνιστών, του Μιχαήλ Παλαιολόγου και του Αρσενίου. Παρά τις έντονες προσπάθειες του επόμενου αυτοκράτορα [Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου](#) για ειρήνευση, που περιλάμβαναν τη συμβολική αναγνώριση των «ανομιών» του προκατόχου του, η διακριτή μερίδα των αρσενιατών εντός του κλήρου και η ταύτιση μέρους της κοινωνίας με αυτή εξακολουθούσαν να υφίστανται για μεγάλο διάστημα και της δικής του βασιλείας (1282-1328) έως περίπου το 1310.¹

2. Η διένεξη περί του ησυχασμού

Επρόκειτο για δογματικού χαρακτήρα διένεξη, η οποία είχε βρεθεί στο προσκήνιο της επικαιρότητας κατά τις μέρες δεκαετίες του 14ου αιώνα και απασχόλησε με ιδιαίτερη βαρύτητα τις συζητήσεις των λογίων της εποχής, ενώ αναδείχθηκε και σε ζήτημα πολιτικού ενδιαφέροντος αφού συνδέθηκε με τις εμφύλιες διαμάχες μεταξύ ανταπαιτητών της εξουσίας. Οι απαρχές της πρακτικής, και στη συνέχεια του θρησκευτικού δόγματος, του ησυχασμού είναι σκοτεινές και πιθανότατα πρέπει να εντοπιστούν στο Άγιο Όρος κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα. Επρόκειτο για μια μυστικιστική πρακτική και αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η συνεχής άσκηση και αυτοσυγκέντρωση σε περιβάλλον απόλυτης ησυχίας (εξού και ησυχασμός), με τη συνεχή επανάληψη συγκεκριμένης προσευχής, αποκάλυπτε στον ασκητή το θείο φως του όρους Θαβώρ.

Αυτή η πίστη και πρακτική κάποιων μοναχών θα μπορούσε να είχε παραμείνει ασήμαντη λεπτομέρεια της μοναστικής ζωής, εάν δεν την αναδείκνυε σε καίριο ζήτημα δημόσιας αντιπαράθεσης η αντίδραση απέναντι στις διδαχές του Βαρλαάμ του Καλαβρού. Ο τελευταίος ήταν διακεκριμένος θεολόγος και κληρικός, Έλληνας της Κάτω Ιταλίας, εγκαταστημένος στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη της δεκαετίας του 1330, όπου και είχε αποκτήσει ιδιαίτερη δημοτικότητα. Ο Βαρλαάμ πρέσβευε μια εκλογικευμένη θεολογική θεωρία, επηρεασμένη από τη θεολογική σκέψη της Δύσης, κατά την οποία η θεία ουσία μπορούσε να τύχει λογικής προσέγγισης. Απέναντι στο πρόσωπο και στις θεωρίες του Βαρλαάμ υπήρξαν αντιδράσεις

Εκκλησιαστικές έριδες την περίοδο των Παλαιολόγων

στις οποίες πρωτοστάτησε ο μοναχός Γρηγόριος Παλαμάς, που για την ανασκευή τους επικαλούνταν την ησυχαστική θεωρία φέρνοντας την έτσι στο προσκήνιο, γεγονός που τον ανέδειξε στον κυριότερο εκπρόσωπο του ρεύματος.²

Η αντιπαράθεση των ησυχαστών και των αντιπάλων τους είχε αναχθεί πλέον σε ζήτημα υψηλού ενδιαφέροντος, ώστε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ συγκάλεσε το 1341 σύνοδο κρατικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων για τη διευθέτησή του. Η σύνοδος αυτή δεν κατέληξε σε αποτέλεσμα, διαφάνηκαν όμως οι συμπάθειες υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς, αφού υπέρ του ησυχασμού τάχθηκε ο Ιωάννης Καντακουζηνός και κατά ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας, ενώ ο Βαλαάμ αναχώρησε τότε για την Ιταλία, όπου και προσχώρησε στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Η οριστική διευθέτηση του ζητήματος αφέθηκε σε επόμενη σύνοδο, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε, λόγω του θανάτου του αυτοκράτορα και του εμφύλιου πολέμου που ξέσπασε για τη διαδοχή του μεταξύ του Ιωάννη Καντακουζηνού και των λοιπών επιτρόπων του ανήλικου διαδόχου Ιωάννη Ε΄ (αυτοκράτειρα Άννα, πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας, Αλέξιος Απόκαυκος). Η επόμενη σύνοδος πραγματοποιήθηκε μόλις το 1351 από τον αυτοκράτορα πλέον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό (1347-1354), η οποία και καθιέρωσε τον ησυχασμό ως επίσημο δόγμα της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας (που παραμένει και σήμερα). Κατόπιν της καθιέρωσής του ο ησυχασμός διαδόθηκε και στους λοιπούς ορθόδοξους λαούς των Βαλκανίων και στη Ρωσία, όπου άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στη θεολογική σκέψη και στις μοναστικές πρακτικές.

Η σύμπτωση της κορύφωσης του ζητήματος με τον εμφύλιο της περιόδου 1341-1347 μπορεί να οδηγήσει στην εντύπωση ότι οι αντιμαχόμενες παρατάξεις εκτός των άλλων είχαν και διαφορετική τοποθέτηση σε σχέση με το ζήτημα του ησυχασμού. Γεγονός είναι ότι οι ηγέτες των αντίπαλων παρατάξεων, Καντακουζηνός αφενός και Ιωάννης Καλέκας αφετέρου, είχαν διαμετρικά αντίθετες απόψεις και στο ζήτημα αυτό. Επιπλέον, ο Γρηγόριος Παλαμάς φυλακίστηκε στη διάρκεια του εμφυλίου, ενώ όταν ορίστηκε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, μετά την επικράτηση του Καντακουζηνού, οι ζηλωτές που έλεγχαν την πόλη αρνήθηκαν να τον δεχτούν.

Βέβαια, οι παραπάνω περιπέτειες του Γρηγορίου Παλαμά μπορούν να αποδοθούν μάλλον στη φιλία του με τον Καντακουζηνό παρά στις ησυχαστικές πεποιθήσεις του. Η αντίληψη όμως ότι οι απόψεις περί του ησυχασμού προσδιόριζαν συνολικά και τις αντιμαχόμενες παρατάξεις του εμφυλίου δεν πρέπει να τυγχάνει υπεργενίκευσης. Υπήρξαν χαρακτηριστικά παραδείγματα προσωπικοτήτων που δεν επιβεβαιώνουν αυτή την ταύτιση, π.χ. ο λόγιος και ιστοριογράφος [Νικηφόρος Γρηγοράς](#), θερμός αντιησυχαστής, ήταν υποστηρικτής του Καντακουζηνού στη διάρκεια του εμφυλίου (στρέφεται εναντίον του μετά τη σύνοδο του 1351 λόγω του ησυχαστικού ζητήματος). Άλλο παράδειγμα δίνει η περίπτωση της Ειρήνης Χούμναινας Παλαιολογίνας, λόγιας και ευγενούς, η οποία, αν και οπαδός του ησυχασμού, είχε τοποθετηθεί εναντίον του Καντακουζηνού στη διάρκεια του εμφυλίου.³ Και ο ίδιος ο Καντακουζηνός όμως ως αυτοκράτορας είχε βασικό συνεργάτη στο αξίωμα του μεσάζοντα το Δημήτριο Κυδώνη, ο οποίος ήταν αντιησυχαστής (αργότερα μάλιστα ο Καντακουζηνός αντάλλαξε επιστολές θεολογικής πολεμικής με τον Πρόχορο, αδερφό του Δημητρίου Κυδώνη, πάνω στο θέμα του ησυχασμού).

Πίσω από τη σύγκρουση για το ζήτημα του ησυχασμού μπορεί να διαφανεί μια αντιπαράθεση διαφορετικών πολιτιστικών προτύπων, μεταξύ των οποίων κινείται η κοινωνία του ύστερου Βυζαντίου: αφενός της στροφής προς τη Δύση και του διαλόγου με τα εκεί διαμορφούμενα ρεύματα και αφετέρου της περιχαράκωσης σε μια ιδιαίτερη παράδοση, διακρινόμενης και από μια γενικότερα ανορθολογική θεολογική προσέγγιση των πραγμάτων επί της οποίας επιδιωκόταν να θεμελιωθεί η ανατολική ορθοδοξία.⁴ Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι μεταξύ των αντιπάλων του ησυχασμού συγκαταλέγεται και ο κατεξοχήν υποστηρικτής των δυτικών επιρροών Δημήτριος Κυδώνης.

3. Η σύγκρουση ενωτικών-ανθενωτικών

Το σχίσμα των Εκκλησιών του 1054 εκδηλώθηκε σε μια εποχή κατά την οποία η συνεχής ανάπτυξη των κοινωνιών της δυτικής Ευρώπης εκδηλωνόταν και με εξωστρεφή χαρακτηριστικά που συντέλεσαν σε μια μορφή πίεσεων προς το Βυζάντιο, τόσο οικονομικού χαρακτήρα, μέσω της διείδυσης των Ιταλών εμπόρων στη βυζαντινή οικονομία, όσο και πολιτικοστρατιωτικού χαρακτήρα με τη μορφή των νορμανδικών επιδρομών, των σταυροφοριών κ.λπ. (με κορύφωση την άλωση της Κωνσταντινούπολης του 1204 και τη φραγκοκρατία). Σε αυτό το πλαίσιο η δυσπιστία των Βυζαντινών προς τη

Εκκλησιαστικές έριδες την περίοδο των Παλαιολόγων

Δύση διατυπώθηκε ιδιαίτερα στα συμφραζόμενα της εκκλησιαστικής διένεξης και του σχίσματος Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας.

Παρά ταύτα, καθ' όλη τη διάρκεια της Παλαιολόγειας περιόδου ετίθετο το ζήτημα της επανένωσης των Εκκλησιών και μάλιστα από την ίδια τη βυζαντινή ανώτατη ηγεσία στο πλαίσιο πολιτικών στοχεύσεων. Όμως ο συσχετισμός ισχύος και η πολιτική θέση του Βυζαντίου ήταν τέτοια, ώστε η τυχόν επανένωση των Εκκλησιών δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά μόνο με ευμενείς όρους για τη Δυτική Εκκλησία, προϋπέθετε δηλαδή την αναγνώριση των πρωτείων του πάπα της Ρώμης από τη Βυζαντινή Εκκλησία και αποδοχή των δυτικών δογματικών εκδοχών, δηλαδή την προσθήκη του filioque στο σύμβολο της πίστεως και τη χρήση αζύμων άρτων στη Θεία Ευχαριστία. Υπό αυτούς τους όρους, ο πάπας θα παραχωρούσε στην Ανατολική Εκκλησία το δικαίωμα της χρήσης των ελληνικών στη λειτουργία και τη διατήρηση του βυζαντινού εκκλησιαστικού τυπικού και τελετουργικού.

Αν και σειρά αυτοκρατόρων εξέτασαν το ζήτημα της ένωσης, αυτό έλαβε έντονες διαστάσεις και εξελίχθηκε σε σύγκρουση εντός της Βυζαντινής Εκκλησίας και κοινωνίας στις δύο περιπτώσεις κατά τις οποίες οι αυτοκράτορες προχώρησαν στην ανακήρυξή της, το 1274 με τη σύνοδο της Λιόν (Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος) και το 1438-1439 κατά τις συνόδους Φεράρας-Φλωρεντίας (Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος). Και στις δύο περιπτώσεις το αίτημα της ένωσης εξυπηρετήσε την επιδίωξη της αποτροπής σημαντικών εξωτερικών κινδύνων. Οι έντονες αντιδράσεις που σημειώθηκαν αιτιολογούνταν από τις παραπάνω δογματικές διαφορές, που στη βυζαντινή θεολογική αντίληψη στοιχειοθετούσαν αίρεση. Οι αντίπαλοι της ένωσης φέρονταν ότι θα μπορούσαν να αποδεχτούν την αναγνώριση των πρωτείων της εκκλησίας της Ρώμης, όχι όμως την ενσωμάτωση του δυτικού δόγματος στο ορθόδοξο. Ουσιαστικά όμως πίσω από τις αντιδράσεις σε ενδεχόμενη επανένωση βρίσκεται η όλη δυσπιστία και αντιπάθεια των περισσότερων Βυζαντινών προς τη Δύση για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, πλαίσιο που εξηγεί την ευρεία λαϊκή αποδοχή των ανθενωτικών θέσεων.

Ο Μιχαήλ Η΄ προσχώρησε στην αποδοχή της υπαγωγής στην Παπική Εκκλησία, προκειμένου να αποτρέψει τη σχεδιαζόμενη σταυροφορία κατά του Βυζαντίου που προετοίμαζε ο βασιλιάς της Νεάπολης Κάρολος ο Ανδεγαυικός. Στην επιδίωξή του αυτή ο αυτοκράτορας σημείωσε επιτυχία, αφού μετά την ανακήρυξη της ένωσης, στη σύνοδο της Λιόν (1274), ο πάπας αρνήθηκε να εγκρίνει την εκστρατεία του Καρόλου και απέτρεψε ευρωπαϊκές δυνάμεις από το να συμμετάσχουν. Στην πράξη όμως οι προβλέψεις της συνόδου δεν εφαρμόστηκαν από τη Βυζαντινή Εκκλησία. Ούτως ή άλλως όμως το τίμημα για το Μιχαήλ Παλαιολόγο ήταν μεγάλο, αφού υπήρξαν εντονότατες αντιδράσεις απέναντι στην πολιτική του, που τον έφερε σε αντιπαράθεση με το μεγαλύτερο τμήμα του κλήρου και με μεγάλο μέρος της αριστοκρατίας και του λαού, σε μια εποχή που ήδη αντιμετώπιζε τις συνέπειες του αρσενιατικού σχίσματος, ενώ και οι ηγεμόνες Ηπείρου και Θεσσαλίας εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία για να παρουσιαστούν ως υπερασπιστές της ορθοδοξίας.⁵

Ο διάδοχος του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ο Ανδρόνικος Β΄, ακύρωσε την ενωτική συνθήκη του προκατόχου του, εφόσον ο κίνδυνος αντιβυζαντινής σταυροφορίας είχε πλέον εκλείψει, οι μετέπειτα όμως αυτοκράτορες –Ανδρόνικος Γ΄, Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός και Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος– επανεξέτασαν το ζήτημα χωρίς τελικά να προχωρήσουν σε ανακήρυξη της ένωσης (ο τελευταίος μάλιστα, που επισκέφθηκε την παπική αυλή, προέβη σε δήλωση ατομικής αποδοχής της ένωσης). Σε αυτές τις περιπτώσεις η προοπτική της ένωσης είχε θεωρηθεί ότι θα συνοδευόταν από αντιτουρκική σταυροφορία των δυτικών δυνάμεων, αφού πλέον η τουρκική επέκταση είχε καταστεί ο μεγαλύτερος κίνδυνος για την υπόσταση του βυζαντινού κράτους.⁶

Με την ίδια προσδοκία πραγματοποιήθηκε τελικά η ανακήρυξη της ένωσης στη σύνοδο Φεράρας-Φλωρεντίας (θεωρούμενη ως όγδοη Οικουμενική Σύνοδος από τη Δυτική Εκκλησία), στην οποία μετείχαν από βυζαντινής πλευράς ο ίδιος ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄, ο πατριάρχης Ιωσήφ και οι σημαντικότεροι κρατικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι. Μόνος από τους παριστάμενους που δε δέχθηκε να προσυπογράψει τον τόμο της ένωσης ήταν ο μητροπολίτης Εφέσου [Μάρκος Ευγενικός](#), που αναδείχθηκε έτσι σε πνευματικό ηγέτη της ανθενωτικής παράταξης έως το θάνατό του δέκα χρόνια αργότερα. Οι εντονότατες όμως αντιδράσεις που συνάντησε η βυζαντινή αποστολή επιστρέφοντας, οι οποίες και υποκινούνταν από μοναχούς και τον κατώτερο κλήρο, οδήγησαν πολλούς από όσους φέρονται να είχαν προσυπογράψει σε αναθέωση της τοποθέτησής τους και στην υιοθέτηση ανθενωτικής στάσης (π.χ. [Γεώργιος Σχολάριος](#), Σύλβεστρος

Εκκλησιαστικές έριδες την περίοδο των Παλαιολόγων

Συρόπουλος κ.ά.).

Έτσι, τις παραμονές της τελικής τουρκικής επίθεσης και της άλωσης η βυζαντινή κοινωνία βρέθηκε να είναι βαθύτατα διχασμένη. Χαρακτηριστική του αδιεξόδου στο οποίο είχε οδηγήσει η διένεξη είναι και η φυγή στην Ιταλία του τελευταίου προ της άλωσης πατριάρχη, του ενωτικού Γρηγορίου Μαμμή, ο οποίος και δεν αντικαταστάθηκε, λόγω της απροθυμίας οποιουδήποτε να αναλάβει τις ευθύνες αυτού του αξιώματος σε τέτοιες συνθήκες έντασης. Για το διάδοχο του Ιωάννη Η', τον [Κωνσταντίνο ΙΑ' Παλαιολόγο](#) (1448-1453), παραδίδεται ότι δεν ήταν ένθερμος υποστηρικτής της ένωσης, ενόψει όμως της επικείμενης τουρκικής πολιορκίας δέχθηκε την πραγματοποίηση ενωτικής λειτουργίας στην Αγία Σοφία, τη 12η Δεκεμβρίου 1452, στην οποία χοροστάτησε ο καρδινάλιος Ισίδωρος (πρώην μητροπολίτης Κιέβου της ορθόδοξης ιεραρχίας). Αυτό το ιδιαίτερης βαρύτητας συμβολικό γεγονός όξυνε ακόμη περισσότερο την κατάσταση και οδήγησε σε απόλυτη δυσπιστία τις δύο μερίδες, σε βαριές ύβρεις και αντεγκλήσεις, καθώς και σε προσβολές θρησκευτικών συμβόλων.

Η διαίρεση ενωτικών και ανθενωτικών έτεμε τις κοινωνικές ομάδες, αν και, όπως παραδίδεται από σύγχρονες πηγές, οι μοναχοί, ο κατώτερος κλήρος και η πλειονότητα των λαϊκών στρωμάτων ταυτίζονταν με την ανθενωτική μερίδα. Μεταξύ των διακεκριμένων υποστηρικτών των δύο πλευρών εντοπίζονται με την πλευρά των ενωτικών οι καρδινάλιοι [Βησσαρίωνας](#) και Ισίδωρος (πρώην μητροπολίτες Νικαίας και Κιέβου στην ορθόδοξη ιεραρχία), ο λόγιος Μιχαήλ Αποστόλης, ο [δεσπότης](#) Θωμάς Παλαιολόγος, ο συγγενής του αυτοκράτορα Θεόφιλος Παλαιολόγος και ο ιστοριογράφος Δούκας, ενώ με την πλευρά των ανθενωτικών οι Γεώργιος Σχολάριος-Γεννάδιος, [Ιωάννης Ευγενικός](#), Λουκάς Νοταράς, ο δεσπότης [Δημήτριος Παλαιολόγος](#), ο Σύλβεστρος Συρόπουλος (κατόπιν πατριάρχης Σωφρόνιος) και ο ιστοριογράφος Σφραντζής.

1. Για το αρσενιατικό σχίσμα βλ. Γουναρίδης, Π., *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων* (Αθήνα 1999). Πρβλ. και την παλιά μελέτη του Συκουτρή, Ι., «Περί το σχίσμα των Αρσενιατών», *Ελληνικά* 11 (1929), σελ. 267-332.
2. Nicol, D.M., *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium* (Cambridge 1979), σελ. 36-40.
3. Nicol, D.M., *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453²* (Cambridge 1993), σελ. 213-214.
4. Nicol, D.M., *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium* (Cambridge 1979), σελ. 80-85.
5. Nicol, D.M., *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453²* (Cambridge 1993), σελ. 48-57, 63, 77-79· Geanakoplos, D.J., *Emperor Michael VIII Palaeologus and the West, 1258-1282. A Study in Late Byzantine-Latin Relations* (Cambridge MA 1959), ιδίως σελ. 237-245, 258-264.
6. Nicol, D.M., *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium* (Cambridge 1979), σελ. 85-86· Nicol, D.M., *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453²* (Cambridge 1993), σελ. 174, 256-261, 266-272· Halecki, O., *Un empereur de Byzance à Rome* (Warsaw 1930), passim.

Bibliography :

	Geanakoplos D.J. , <i>Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. A Study in Byzantine-Latin Relations</i> , Cambridge Mass. 1959
	Γουναρίδης Π. , <i>Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων</i> , Αθήνα 1999
	Gill J. , <i>Byzantium and Papacy 1198-1400</i> , New Brunswick – New Jersey 1979

Εκκλησιαστικές έριδες την περίοδο των Παλαιολόγων

	Nicol D.M. , <i>The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453</i> , 2nd ed., Cambridge 1993
	Συκουτρής Ι. , "Περί το σχίσμα των Αρσενιατών", <i>Ελληνικά</i> , 2, 1929, 267-332
	Nicol D.M. , <i>Church and Society in the Last Centuries of Byzantium</i> , Cambridge 1979
	Halecki O. , <i>Un empereur de Byzance à Rome</i> , Warsaw 1930

Webliography :

	The Council of Florence http://www.newadvent.org/cathen/06111a.htm
	Ένωση των Εκκλησιών http://www.fhw.gr/chronos/10/gr/pl/pn/pnb2.html
	Ησυχασμός http://www.fhw.gr/chronos/10/gr/pl/pn/pnb3.html
	Πολιτική απέναντι στους ανθενωτικούς και τους Αρσενιάτες http://w38.fhw.gr/chronos/10/gr/p/pb2/pb2c3.html

Glossary :

	δεσπότης, ο Τίτλος που εμφανίστηκε το 12ο αιώνα. Στη διοικητική ιεραρχία το αξίωμα του δεσπότη βρισκόταν κάτω από εκείνα του αυτοκράτορα και του συναυτοκράτορα. Από το 14ο αιώνα και εξής τον τίτλο φέρουν οι ηγεμόνες επιμέρους περιοχών, όπως της Πελοποννήσου και της Ηπείρου.
---	--